

Hårlemans
trädgårdar i går, i dag
och i framtiden

*Bara ett fåtal av
Hårlemans trädgårdsprojekt
kom till utförande. Under
de 250 år som gått sedan
trädgårdarna anlades har de
genomgått omfattande
förändringar och i dag finns
endast några få rester av
Hårlemans trädgårdar
bevarade.*

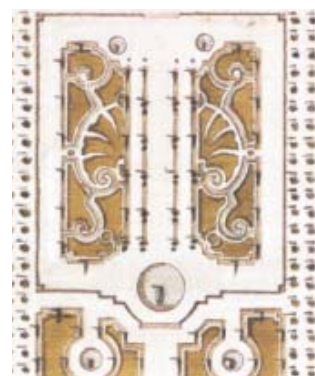
När Carl Hårleman började sin verksamhet som trädgårdsarkitekt i slutet av 1720-talet, hade den tidiga barockens stilideal börjat utvecklas mot en större enkelhet och en annorlunda linjeföring.

Den tidiga barockens (ca 1650–1680) mer småskaliga, kvadratiska kvartersindelning, eller ibland mer rektangulära parterformer, utvecklades under slutet av 1600-talet och i början av 1700-talet mot mer triangulära parterrer. Sneda begränsningslinjer användes för att förstärka eller förminska perspektivet och avståndskänslan i anläggningarna. Även växter och material inom parterrererna förändrades. De sirligt utformade buxbomsbroderierna, friser i grus, tegel, snäckskal och glas, sinnrikt tuktade granar och enar, blommande buskar och träd och 'plates bandes' med arrika växtsamlingar lades många gånger om till 'engelska gräsparterrer'. Här bestod dekorationerna oftast av variationer på snäck- och musselmotiven samt av flikiga ornament i c- och s-formade kurvor som utfördes i gräs och sand. Detta var rokokons mest karakteristiska ornament, som också ingår i dess namn och har sitt ursprung i den italienska trädgårdsrocaillen.

Parterrererna omgavs fortfarande ofta av låga buxbomhäckar och pyramidformade idegranar eller granar på bestämda avstånd. Ibland bestod inramningen endast av band av gräs med eller utan granar. Form- och stilförändringen i trädgårdarna var oftast mest påtaglig i trädgårdarnas parterrer och

delarna närmast slotten och mangårdsbyggnaderna.

Träden i barockens allésystem hade först nu växt till sig så att de kunde ge trädgårdarna avsedd form och ram-effekt. Detsamma gällde stommarna i

Över: Broderiparterr med sirliga buxbomsritningar, utsmyckningar och 'plates bandes'. Detalj av Tessin d.y:s generalplan för trädgården vid Drottningholm 1681. Under: Samma parterr på en plan från cirka 1760 visar en förenklad broderiparterr som blivit en 'parterre à l'anglaise', det vill säga gräsparterr.

boskéerna. Därför förändrades dessa till att börja med inte lika ofta till sin yttre grundform.

När Carl Hårleman dog 1753 var även influenserna från det ökade botaniska intresset, liksom utvecklingen av den engelska parken, påtagliga i trädgårdskonsten. Detta innebar bland annat att man förutom parklind började plantera olika sorters lövträd i alléerna. På så sätt kom nu stommarna i många trädgårdsanläggningar att successivt förändras. Alléernas enhetlighet löstes upp genom variationer i trädens kronform och bladfärg och på grund av att man ibland avstod från den regelbundna formklippningen av alléerna.

I Sverige stod många gånger arkitekterna Tessin d.ä. och d.y. som upphovsmän till de nyskapande trädgårdsanläggningarna i barock stil under slutet av 1600-talet.

Förebilder från kontinenten

Influenser och förebilder till trädgårdarna hämtades främst från Frankrike men även från Italien, Holland och England. Både Tessin d.ä. och d.y. besökte dessa länder för att studera trädgårdskonst. De ritade av och tecknade vad de såg, men planer på trädgårdsanläggningar skickades även till Sverige via diplomatpost och på annat sätt. Carl Hårleman fick stöd av Tessin d.y. för sin första studieresa till kontinenten. Därpå följde ytterligare två under hans tid som hovintendent och överintendent. Under de sammanlagt mer än tio år långa utlandsvistelserna besökte Hårleman de flesta av de mest betydande trädgårdsanläggningarna i Europa. Han undervisades av och träffade flera av tidens mest betydande arkitekter och konstnärer, speciellt i Paris. Hårleman fick alltså en mycket gedigen skolning i trädgårdskonst och den utveckling av barocken mot rokoko som uppstod omkring 1730.

Eftersom Carl Hårleman fick ta vid efter arkitekterna Tessin d.ä. och d.y. handlade mycket av hans arbete om att fullfölja, underhålla och sköta de oerhört omfattande kungliga trädgårdsanläggningarna. Barockträdgårdarna vid Drottningholm och Strömsholm började båda att anläggas på 1670-talet. Med så stora trädgårdsanläggningar, nya växter och ny teknik i till exempel

fontänenläggningarna, tog anläggningsarbetena lång tid och krävde god ekonomi och tillgång på kunnigt folk.

Vid denna tid, under Sveriges stormaktstid, var ambitionerna stora men de ekonomiska medlen varierande beroende på krigen. Under 1700-talets första decennier var det mesta av det mödosamma 'grundarbetet' med trädgårdsanläggandet klart. Men både växter och olika anläggningsdelar krävde kontinuerligt underhåll för att inte förfalla.

Strömsholm

Strömsholms barockträdgårdar började anläggas efter Tessin d.ä:s generalplan. Först anlades slottsholmen samt lustträdgården öster om slottet. Detta innebar ett mycket omfattande arbete med de murar som skulle sammanfoga tre småöar i Kolbäckensån till slottsholmen, samt de som byggde upp lustträdgårdens olika terrasser, listmurarna till alléerna, kanalen med mera.

Tessin d.y. övertog ansvaret för trädgårdsanläggandet efter sin far 1681 och rustade upp den stora köksträdgården under 1680-talet liksom lustträdgården under 1690-talet. Båda dessa anläggningar var starkt influerade av utvecklingen av trädgårdskonsten i Frankrike och då främst av Le Notre. Köksträdgårdens form med en central damm och gångar som strålade ut i 'gåsfotsmönster' har en design som mycket väl skulle ha kunnat vara Hårlemans.

Under början av 1700-talet fick man problem med underhållet av den stora trädgårdsanläggningen. Ett successivt förfall med igenväxning uppstod och ibland översvämmades lustträdgårdens parterrer under Kolbäckensån vårfloöden.

På 1730-talet nämner Hårleman behovet av omfattande reparationer på Strömsholm, främst av murarna. Flera reparationer av slottsholmens stensköning och lustträdgårdens murar utfördes, liksom förenklingar av planteringarna på lustträdgårdens övre parterr.

Omkring 1747–48 utförde Carl Hårleman ett förslag till ny design för slottsholmen, vilket kan ses både som en vidareutveckling och en förnyelse av de parterrer som redan fanns. När och hur mycket av Hårlemans trädgårdsanläggning på slottsholmen som utfördes är oklart. På översiktskartan

från ca 1750 omtalas att «Denne design är vid Slåttet för någre åhr Sedan gifven af Högvälborne Herr Baron Von Hårleman, men kan intet wärkstellas för än de bofälliga murarne först blifva i stånd Satte».

Från senare delen av 1700-talet finns flera inventarier och beskrivningar av en mycket enklare anläggning än Hårlemans, vilket även redovisas på flera kartor från tidigt 1800-tal. Under hela 1800-talet och fram till 1920-talet är trädgårdsanläggningen runt slottet mycket enkel med gräs- och sandplaner och med syrenhäckar och enstaka pyramidpopplar mot vattnet.

1900-talets restaureringar

År 1918 firade Arméns ridskola 50-årsjubileum på Strömsholm och man byggde en ny hinderhoppningsbana, i stället för den man iordningställdes på lustträdgårdens pelouse på 1870-talet.

Under slutet av 1920-talet ville man även rusta upp slottsholmen och Sven Hermelin anlätades som trädgårdsarkitekt. Han föreslog en restaurering av Hårlemans trädgårdsanläggning och utförde en tolkning av 1750 års karta samt Hårlemans eget förslag som underlag för detta.

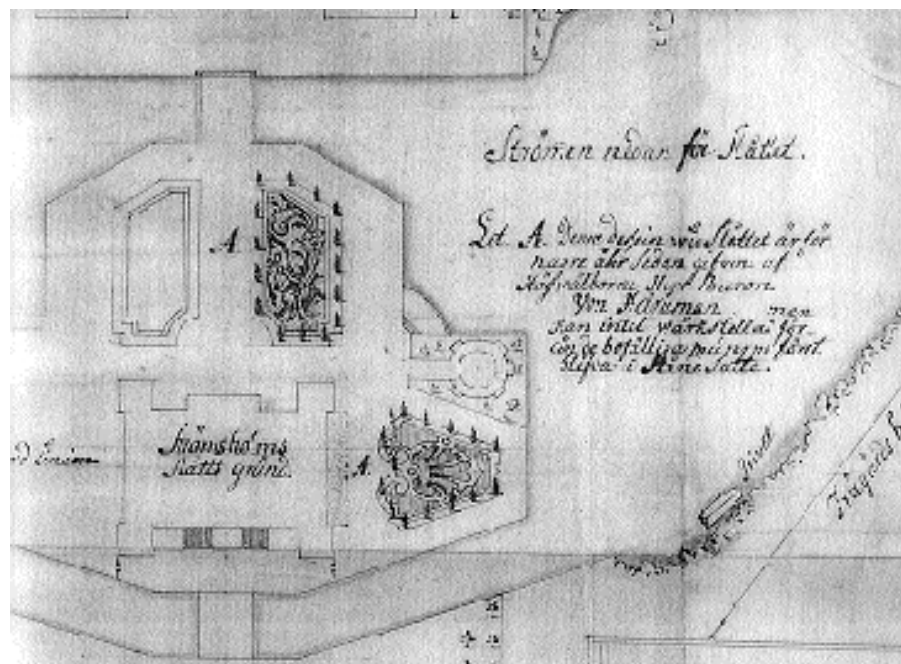
Vid valet av växter fördes en diskussion om resurser för skötsel och underhåll mellan trädgårdsarkitekt, hovet och ridskolan och mycket av växtmaterialet valdes utifrån kravet på minimal skötsel. De pyramidformade granarna ersattes med pyramidformade tujor, de inre infattningshäckarna kring gräsparterrerna planterades i liguster, medan de i 'plates banden' utfördes i buxbom. Broderierna slopades. Även en hel del av de övriga växterna valdes för att underlätta skötseln och utan direkt koppling till ursprunget.

Framför slottet omdanades även den före detta inre borggården, och arkitekt Fredrik Bloms parkanläggning i romantisk stil, till en stilanläggning i 'Hårlemans anda'. Man ville ge slottet en pampigare entré som skulle passa bättre till slottets karolinerstil. Så restaurerades Hårlemans trädgårdsanläggning 1932 samtidigt som Strömsholms slott fick ett nytt 'trädgårdslager' i 1900-talsklassicism.

Vid mitten av 1970-talet hade de pyramidformade tujorna vuxit sig så sto-

Strömsholms gula barockslott på sin holme i Kolbäckån, omgivet av den restaurerade Hårlemananläggningen i 1900-talstappning.

En avritning av trädgårdarna vid Strömsholm omkring 1750, Riksarkivet. Här ser man Tessin d.y:s samt Carl Hårlemans utförda förändringar i utformningen av parterrerna i lustträdgården samt Hårlemans förslag till utformning av trädgårdsanläggningen på slottsholmen.

Grundritning över Svartsjö slott från 1771.

ra att man ansåg att de skymde slottet. Trädgårdsarkitekt Walter Bauer gjorde i samråd med slottsarkitekten ett förslag till en radikal beskärning som utfördes 1979. Detta gav tujorna ett fyrkantigt utseende som hade föga gemensamt med 1700-talets barockanläggningar. Beskärningen var hård för de uppvuxna, rätt grova tujorna och efter flera kalla vintrar under början av 1990-talet dog cirka hälften. På 1900-talsparterren framför slottet genomförde Fastighetsverket därför en restaurering och en förnyelse under 1994 och 1998.

Inom de närmaste 5–10 åren är nu parterranläggningen på slottsholmen i behov av restaurering. Att restaurera 'tillbaka till Hårleman' ännu en gång, ca 100 år efter förra restaureringen, borde vara realistiskt. Det är därför angeläget att söka vidare i dokument och inventarier som eventuellt kan bringa reda i hur det var tänkt att Hårlemans trädgård vid Strömsholms slott skulle se ut och anläggas och med vilka växter den skulle planteras. Sedan ställer man sig även frågan när, vid mitten av

1700-talet, utfördes Hårlemans parterranläggning vid Strömsholms slott? För det gjorde den väl!

Svartsjö

Hårlemans generalplan för Svartsjö slott innebar en hel del nytänkande i trädgårdskonsten. Hårleman ville utveckla den befintliga renässanssträdgården på Svartsjö till rokoko, liksom det nya slottet.

Den befintliga vallgraven, begränsningslinjerna för trädgården liksom dess kvartersindelning, lövskogsområdena och vissa vägar, samt det muromgärdade området utgjorde ramar inom vilka Hårleman länkade in sin nya trädgårdsanläggning.

Lövskogsområdena mellan slottet och vallgraven omformades till 'färdiga boskéer' genom nya, genomkorsande vägar, centrala platser mot vilka lövträdsmassorna kunde beskäras med raka, distinkta sidor. Boskén mellan slottet, vallgraven och köksträdgården gavs formen av en stjärnboské. Även de övriga lövskogsområdena genomkorsade Hårleman med vägar som bildade

siktlinjer mot olika platser och det omgivande landskapet. Den igenväxande dammen söder om köksträdgården och parterrerna tog Hårleman bort. I stället skulle den omformade köksträdgården avslutas med en magnifik gräsparterr mot söder, likt de spegelformade fontänbassängerna i Versailles.

Svartsjö slott började anläggas 1736. I samband med detta planterades endast de treradiga alléerna öster om slottet, vilka återges på en grundritning över Svartsjö slott och trädgård från 1763. På 1770-talet byggdes slottet till för kung Adolf Fredrik och drottning Lovisa Ulrika, med Carl Fredrik Adelcrantz som arkitekt. Vid slutet av 1760-talet och in på 1770-talet uppfördes även fem flygelbyggnader vid slottets norra gavel och mot sjösidan. På detta sätt bildades en borggård, som mot sjösidan hade en mur med balustrad, samt en ramp mot bryggan vid Mälaren.

I samband med all nybyggnation upprättades en grundritning över parken och trädgårdarna 1771. Den redovisar troligen Adelcrantz planer för anläggningen. Här återges flera av de hu-

L. Kökeritz inmätning från 1782–83.

I dag är parken vid Svartsjö en romantisk och förvildad trädgårds- och parkanläggning där de historiska lagren går i varandra. Genom århundraden har en kulturpåverkad markflora utvecklats som innehåller en rad sällsynta och fridlysta växter. En känslig balans råder i samspelet mellan mark, vatten, ljus, växt- och djurliv. Parkvårdande insatser måste därför göras med varsamhet för att bibehålla denna balans.

vudaxlar, gångar och siktlinjer, platser och gräsparterrer som Hårleman föreslog, men som ej utfördes. Den gamla köksträdgården ville Adelcrantz omforma till boskékvarter och en parterranläggning med snäckmönster och

andra ornament i rokoko. I norr föreslogs en ny stor köksträdgård med central damm och tvärgående gångar, mycket snarlik den som anlades vid Strömsholms slott på 1680-talet av Tessin d.y!

Kökeritz karta

En inmätningsskarta från 1782–83 utförd av Lars Kökeritz, redovisar vad som verkligen blev utfört av Hårlemans förslag. Här syns även de delar som utfördes av Adelcrantz trädgårdsanläggningar med boské, plats- och allésystemet i sydöst, samt de delar som utfördes av William Chambers förslag till engelsk park från cirka 1774.

‘Änkedrottning Lovisa Ulrikas park’ blev alltså en delikat blandning av rokokopark av arkitekterna Hårleman och Adelcrantz, som sammanvävdes med engelsk park utifrån Chambers förslag. Allt var fint infogat i ramverket från den gamla renässansparken och djurgården.

I dag är boskéer och parterrer i parkens centrala delar borta sedan länge och mitt i slottets huvudaxel ligger fängelsedirektörens bostad kvar från tiden då Svartsjö var tvångsarbetsanstalt mellan 1891 och 1966. Av Hårlemans trädgårdsanläggning finns delar och fragment av vägar och platser kvar, till exempel från stjärnboskén bakom slottet. Söder om den centrala boské- och parterranläggningen är en del av de utstrålade vägarna med alléer spår från Hårleman, liksom en del fragment och vägsträckor i slutningen mot öster. Bakom slottet står en ensam lind kvar från de tretradiga alléerna.

Svartsjö slottspark är i dag en mycket romantisk, förvildad, själfull, historisk trädgårds- och parkanläggning där de strikta linjerna och gränserna mot det omgivande kulturlandskapet mjukats upp. De olika historiska parklagren går i varandra, där det hårlemanska lagret ingår som en del. När den pågående restaureringen av slottet kommit längre och Fastighetsverket vet mer om hur det ska användas i framtiden, kan en successiv, varsam restaurering av parkanläggningen komma i fråga. För denna utgör Kökeritz inmätning ett värdefullt dokument. Den sammanfattar innehållet i änkedrottning Lovisa Ulrikas park, vilken är ett av vårdprogrammets främsta mål att bevara resterna av och, som ett mycket långsiktigt slutmål, delvis åter skapa. ■

Lena Löfgren Uppsäll;
Slottsparkarkitekt, SFF